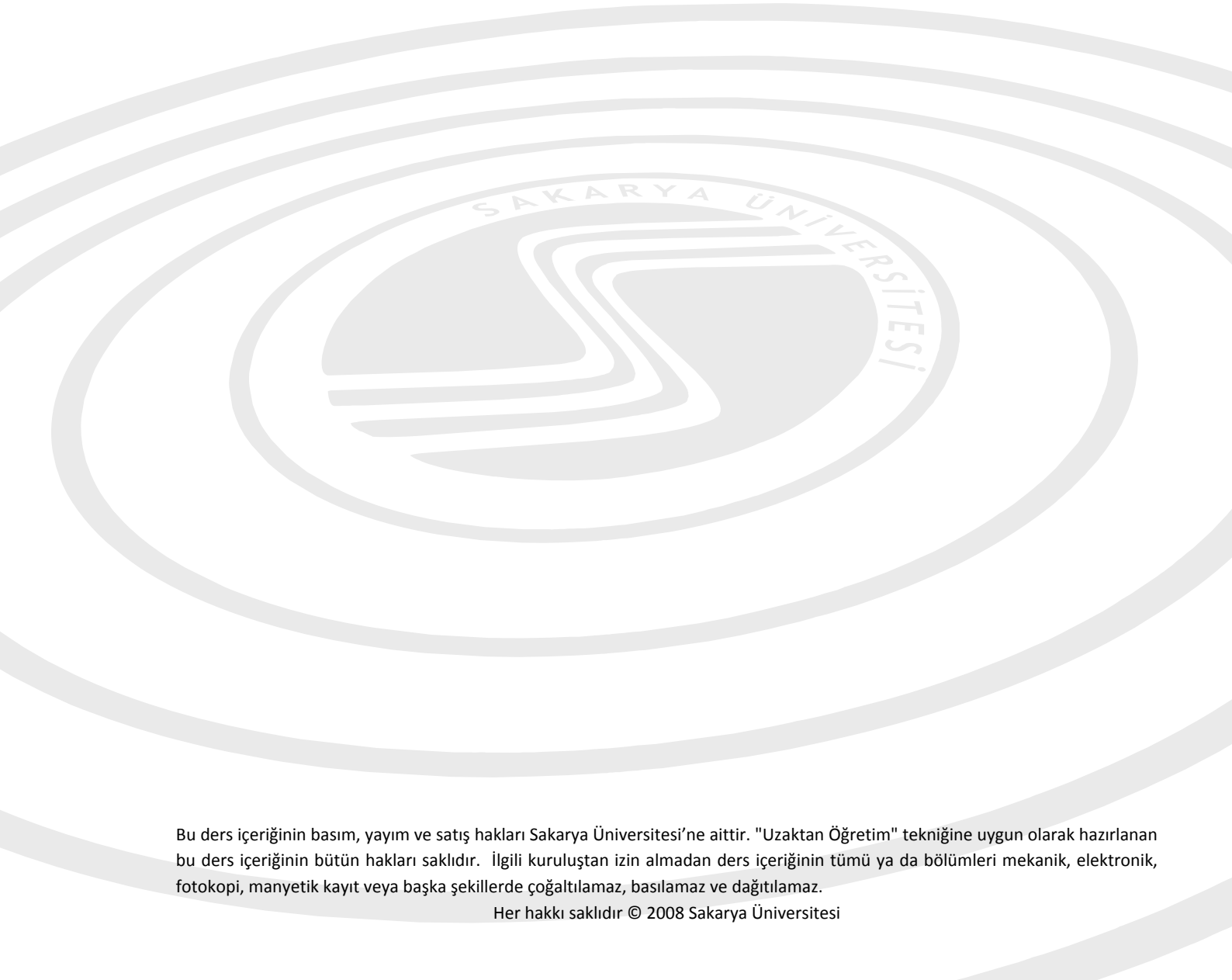

TÜRK DİLİ I

Hafta 6

Okutman Engin ÖMEROĞLU

GENEL DİL KÜLTÜRÜ

1. 10. Türk Yazı Dilinin Tarihî Devreleri

1. 10. 5. Orta Türkçe

Bu devre X / XI- XVI. Yüzyıllarını kapsar. Türkler Orta Asya'dan Batı'ya doğru göçleri sırasında farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerle karşılaşmış, bu karşılaşmalarda başka komşu kültürlerle temas olmuş ve bunun neticesinde Türk kültüründe, dilinde bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Türklerin birçoğu İslâmiyetle tanışmış. Bütün bu gelişmeler Türkçenin bu dönemde farklı şivelerle ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslâmiyetin kabulüyle Türkler Arap alfabesini kullanmaya başlamışlar, Türk müellifleri eserlerini artık Arap alfabesiyle yazmışlardır. Türkçenin tarihî şiveleri genellikle bu dönemde oluşmuştur.

Türkçenin bu tarihî şiveleri şunlardır:

- Karahanlı Türkçesi
- Hârizm Türkçesi
- Kuman-Kıpçak Türkçesi
- Eski Anadolu Türkçesi
- Çağatay Türkçesi

Karahanlı Türkçesi

İslâmiyet'i kabul eden ilk Türk devleti Karahanlılardır. 940 yılında Karahanlı Hükümdarı Saltuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i resmen devlet dini olarak kabul etmesiyle ilk Müslüman Türk devleti kurulmuş oldu. Bu değişiklik kültür, dil sahasına da yansdı. Arap alfabesi kullanılmaya başlandı ve bu alfabe ile önemli eserler meydana getirildi. Karahanlı döneminde yazılan ve günümüze kadar ulaşan önemli eserler şunlardır: *Dîvânü Lügâtî't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabet'ül hakayık*, *Dîvân-ı Hikmet*...

Divanü Lûgati't-Türk'ün Türk Kültürü için Önemi

Orta Türkçe döneminde 1072 yılında Kaşgarlı Mahmud Tarafından yazılan *Divanü Lûgati't Türk* (Türk Dilleri Sözlüğü) Türk kültürü, dili, tarihi, edebiyatı için çok önemli eserlerden biridir. Kaşgarlı Mahmud yazmış olduğu bu eseri 1072 tarihinde bitirmiş ve devrin Abbasi halifesi Ebülkasım Abdullah'a sunmuştur. Türkçenin de Arapça kadar üstün bir dil olduğunu ispatlayarak Araplara Türkçeyi öğretmeyi amaçlamıştır. Kaşgarlı, bu eseri meydana getirinceye kadar bir çok yeri dolaşmış, çeşitli Türk boylarını ziyaret ederek kelime derlemesi yapmış ve eserinde kullanmıştır. Eserine gezdiği yerlerin haritasını da eklemiştir.

Divanü Lûgati't- Türk, Karahanlılar döneminde (Orta Türkçe Döneminde) konuşulan ve yazılan çeşitli Türk şiveleri harf sırasıyla düzenlenmiş bir ansiklopedik sözlüktür. Ayrıca bu esere **manzum parçalar, atasözleri**, (Alper Tunga Sagusu gibi) bazı olayların anlatıldığı bölüm de eklenmiştir. Kaşgarlı Mahmud kendini şu sözlerle kitabında tanıtmaktadır:

Kendim, Türklerin en fasih konuşanlarından, en açık anlatanlarından, en doğru anlayanlarından, asıl ve nesepçe en ileri bulunanlarından, en iyi kargı kullanan cengâverlerinden olduğum halde, Türklerin hemen tekmil illerini, obalarını, çöllerini karış karış gezip dolaştım. Türk'ün, Türkmen'in, Oğuz'un, Yağman'ın, Çigil'in, Kırgız'ın dillerini, kafiyelerini tamamen zihnine nakşettim. Bu hususta o kadar ileri gittim ki, her taifenin lehçesi bence en mükemmel şekilde elde edilmiş oldu. İşbu kitabımı bu kadar inceleme ve araştırmadan sonra en süslü tarzda, en belîğ bir üslûp üzere yazdım. Dünyaca, adımı kıyamete kadar yâd ettirmek; Ahiretçe, bitmez tükenmez azık olmak maksadıyla, Cenabı Hak'tan inayet dileyerek meydana getirdiğim şu esere Divanü Lûgati't- Türk adını verdim

Kaşgarlı Mahmud bu çalışmasıyla bilinen ilk ve en önemli Türkoloji çalışmasını yapmıştır. Bu yüzden o ilk **Türkolog**lardandır. (Türkolog: Türk Dil Bilimcisi) Bu eserinde **7500 adet kelimeye** Arapça karşılıklar verilmiştir. Kelimeler alfabetik sıraya göre düzenlenmiş ve bu kelimelerin manalarının iyi anlaşılması için kelimeler cümle içinde gösterilmiştir.

Kaşgarlı aynı zamanda ilk **Türk coğrafyacısı** sayılabilir. O bu eserini meydana getirebilmek için pek çok yere gitmiş ve bu gezdiği bölgelerin haritasını, dünya haritası gibi, eserinde göstermiştir. Bu haritada

Dağlar kırmızı, denizlerin yeşil, ırmakların mavi, bozkırların sarı renke gösterilmiş. Bu haritada dünyanın merkez noktası Türk hükümdarlarının oturduğu **Balasagun** şehridir. *Isık göl*de belirli şekilde gösterilmiştir.

1910 yılında tesadüf eseri bulunan bu eserin tek yazma nüshası vardır; o da İstanbul'da Fatih semtinde, **Millet** (*Ali Emiri Kütüphanesi*) Kütüphanesindedir.

Divanü Lûgati't-Türk'ün 1939-1941 yılında **Besim Atalay** tarafından yapılan beş ciltlik tercümesi TDK tarafından yayımlanmıştır. Bu ciltlerden üçü esas, biri tıpkıbasım, biri de dizinden oluşmaktadır.

Kutadgu Bilig ve Kutadgu Bilig'in Türk Kültürü için Önemi

Orta Türkçe, Karahanlılar döneminde (XI. Yüzyıl) yazılan diğer önemli eserlerimizden biri de Kutadgu Bilig'dir (Kutlu Bilgi) **Eserin yazarı; şair, mütefekkir Yusuf Has Hacib'dir.**

Hacib, eserini 1069-1070 yılında Kaşgar şehrinde tamamlamış ve Karahanlı hükümdarı Ali Hasan Bin Süleyman Aslan'a sunmuştur. **Karahanlı Türkçesiyle ile yazılan bu eser bilinen ilk edebî manzum eser özelliğini taşır. Bu eser günümüzdeki didaktik (öğretici) şiire benzer; aruz vezni ile mesnevi şeklinde yazılmıştır.**

Eserde halka, devlet büyüklerine öğütler verilir. Devletin nasıl idare edilmesi gerektiği konusunda siyasî, İslâmî, felsefî öğütler vardır.

Kutadgu Bilig'de karşılıklı olarak konuşan dört sembolik kişi vardır. Bu sembolik kişilerle Yusuf Has Hacib kendi hayat görüşünü açıklamıştır. Bu sembolik kişiler şunlardır: Kün Togdı: Adaleti temsil eden hükümdardır. Ay Toldı: Vezirdir, saadeti temsil eder. Ögdülmiş: Vezirin oğludur, akıllı temsil eder. Odgurmuş: Vezirin kardeşidir, kanaat ve akıbeti temsil eder.

Kutadgu Bilig edebiyatımız, dilimiz kısacası kültürümüz için çok önemli eserlerimizden biridir. Eserin üç yazma nüshası vardır. Biri **Viyana**'da, biri **Kahire**'de, biri de **Fergana**'dadır. Viyana'daki nüshası Uygur alfabesiyle, diğerleri ise Arap alfabesiyle yazılmıştır. Eseri ünlü Türkolog Hammer ortaya çıkarmış; ayrıca Türkolog Vambéry de incelmış, üzerinde çalışmıştır.

Ülkemizde ise **Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat** bu üç nüshayı incelemiş günümüz Türkçesine çevirerek yayımlamıştır. Bu eserin tıpkıbasımı **Türk Dil Kurumu** tarafından basılmıştır.

Kutadgu Bilig'den Örnekler:

**1. Ukuşka biligke bu tılmaç til
Yaruttaçı erni yorık tilni bil**

**2. Kişig til ağırlar bulur kut kişi
Kişig til uçuzlar barır er başı**

**3. Til arslan turur kör işikte yatur
Bu söz işke tutgıl özünge iş it**

**4. Mini emgetür til idi ök telim
Başım kesmesüni keseyin tilim**

...

Günümüz Türkçesiyle:

- (Senin) dilin (senin) meziyetini, kusurunu söylerAnlayışlı ve bilgili (kişiye) tercüman olan, dildir: İnsanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil.
- İnsanı dil kıymetlendirir. İnsan da onunla mutlu olur. İnsanı, dil değerden düşürür, insanın dili yüzünden, başı da gider.
- Dil aslandır; bak, eşikte yatar. Ey ev sahibi, dikkat et, sonra (o aslan) senin başını yer.
- Dili (yüzünden) eziyet çeken adam ne der, dinle, bu söze göre hareket et, onu daima hatırdı tut.

Atabet'ül Hakayık'ın Türk Kültürü için Önemi

Orta Türkçe döneminde (XII yüzyıl) Karahanlılar devrinde yazılan bir diğer önemli eser, **Edip Ahmed**'in yazdığı **Atabet'ül Hakayık**'tır (Hakikatlerin Eşiği)

İslâmî devir Türk edebiyatının önemli eserlerinden biridir. Bu eserde Edip Ahmed, Türkçeyi çok iyi bir şekilde kullanmıştır. Eser, 14 bölüm halinde düzenlenmiştir. **Eserin asıl dokuz bölümden oluşan kısmı Türklerin millî nazım şekli olan dörtlüklerle düzenlenmiştir.** Eser, didaktik özellik taşır. Bu eserde bilgini faydası, bilgisizliğin zararı, dili tutmanın yararları, cimriliğin kötülüğü, cömertliğin faydası, alçakgönüllü olmanın güzelliği gibi konular işlenmiştir.

Atabet'ül Hakayık'tan Örnekler:

BİLGİ ÜSTÜNE
Bilig bildi boldu eren belgülüg
Biligsiz tirigle yitük körgülüg
Biliglig er öldi atı ölmedi
Biligsiz tirig erken atı ölüg

Günümüz Türkçesiyle:

Kişiler bilgileri ile bilinir. Bilgisiz kişi, diri iken kaybolmuş sayılır. Bilgili er ölse de adı ölmez. Bilgisiz sağ iken (bile) adı ölür.

CÖMERTLİK
Bu budun talası akı er turur
Akılık şeref, câh, cemâl arturur
Sevmek tilesen kişigler ara
Akı bol, akıllık sini sevdürür

Günümüz Türkçesiyle:

Bu halkın iyisi, cömert kişidir. Cömertlik şeref, mevki, güzellik(i) arttırır. İnsanlar arasında sevmek dilersem cömert ol, cömertlik seni sevdirebilir.

Ahmet Yesevî, Hikmetleri ve Türk Kültürü için Önemi

Ahmet Yesevî XI yüzyılda (?- 1116) bugünkü Kazakistan sınırları içinde yer alan **Türkistan** şehrinde doğmuş büyük Türk mütefekkeri, şairi, yazardır.

Yesevî tarikatının kurucusudur ve halka İslâmiyet' yaymak için çalışmıştır. Yesevî Anadolu'da yetişmiş büyük şair **Yunus Emre**'ye de tesir etmiştir. Türk dilinin gelişmesine büyük katkıları olmuş biridir. Karahanlı devrinde Arap ve Fars kültürünün tesirinde kalmayarak eserlerini sade Türkçe ile meydana getirmiştir.

Yesevî'nin eserinin ismi **Divan-ı Hikmet**'tir ve dinî tasavvufî özellikler taşır. Eserini Türklerin millî vezni **hece** ile ve **dörtlüklerle** yazmıştır.

Divan-ı Hikmet'ten Örnekler:

Ey bî-haber ışk ehlidin beyân sorma
Derd istegil ışk derdige dermân sorma
Âşık bolsang zâhidlerdin nişan sorma
Bu yollarda âşık ölse tâvânı yok

İşk sevdâsı kimge tüşse rûsvâ kılur
Pertev salıp Hak özige şeydâ kılur
Mecnûn- sıfat aklın alıp leylâ kılur
Allah hakkı bu sözlerni yalğanı yok

Günümüz Türkçesi ile:

*Ey habersiz, aşk ehlinden beyan sorma;
Dert iste sen, aşk derdine derman sorma;
Aşık olsan, zâhidlerden nişan sorma;
Bu yollarda âşık ölse, günahı yok.*

*Aşk sevdası kime düşse, rüsva kılar;
Işık alıp Hak kendine şeyda kılar;
Mecnun gibi aklını alıp Leyla kılar;
Allah şahit, bu sözlerin yalanı yok.*

Harizm Türkçesi

Harizm, Aral gölü ile Hazar Denizi arasında kalan bölgeye denir. Orta Asya'dan göç eden Türkmen ve Oğuz boylarından bazıları Harizm bölgesine yerleştiler. Bu bölgede Karahanlı şivesine bağlı olarak Oğuz, Türkmen şiveleri bunuyanında Kıpçak ve Kanglıların buraya yerleşmesiyle Harizm Türkçesi dediğimiz bir şive oluştu.

Dil tarihi açısından Karahanlıcadan Çağataycaya geçiş devresi olarak bilinen Harizm Türkçesiyle pek çok eser meydana getirilmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Mukaddimetü'l-Edeb, Nehcü'l-Ferâdis, Muhabbetnâme, Husrev ü Şirin, Gülistan Tercümesi, Miracnâme, Kısasu'l-Enbiyâ...

Kuman-Kıpçak Türkçesi

Kuman-Kıpçak Türkçesi'nin diğer adı Kuzey Türkçesi'dir. Bu günkü Kuzey Batı Türk Şivelerinin (Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Kumuk Türkçesi gibi.) temelini teşkil eder. Kuman-Kıpçak Türkçesiyle önemli eserler meydana getirilmiş ve bu eserlerin birçoğu bugün elimize kadar ulaşmıştır. Kuman-Kıpçak Türkçesini *Ermeni Kıpçakçası, Mısır-Suriye Kıpçakçası, Altın Ordu Kıpçakçası* olarak inceleyebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesi

Orta Asya'dan Hazar Denizinin güneyinden, İran üzerinden Batı'ya göç eden Oğuz boylarından bir kısmı Anadolu'ya bir kısmı şimdiki Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Bu bakımdan Eski Anadolu Türkçesinin iki yönü vardır: **Doğu Oğuzca (veya Eski Azerî Türkçesi), Batı Oğuzca.**

Batı Oğuzca, Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminin dilidir. Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Devletinin kurulmasından önce var olan şivedir. Bu şive, daha sonraki Osmanlı Türkçesinin ve şimdiki Türkiye Türkçesinin temelini oluşturması bakımından önemlidir.

Bu dönemde Arap alfabesiyle pek çok eser meydana getirilmiş, bu eserleri yazan pek çok şair, yazar, düşünür, ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

Yunus Emre, Ahmet Fakih, Şeyyad Hamza, Hoca Dehhani, Gülşehri, Âşık Paşa, Ahmedî, Ahmedî Daî...

Yunus Emre (1239 – 1320)

Bu gün bile anlaşılabilen Türkçe ile Anadolu'da eserler veren, Ahmet Yesevi'nin tasavvuf felsefesini Anadolu'ya yayan ünlü şair ve fikir adamıdır. Hayatı, nerede yaşadığı hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte genel kanaat **Eskişehir** dolaylarında yaşadığı ve mezarının da burada **Sivrihisar** kasabasına bağlı **Sarıköy**'de olduğudur.

Yunus Emre'nin iki eseri vardır. (*Risaletü'n-Nushiyye [Öğüt Risaleleri] Divan*) Eserleri bugün bile sözlüğe bakmadan anlaşılabilir kadar sade Türkçe ile yazılmıştır. O, bu eserlerinde tasavvufî, ahlâkî, dinî öğütler verir. Eserleri biçim yönünden Ahmet Yesevi'nin geleneğini izlemiştir. **Şiirlerini çoklukla *hece vezni* ve *dörtlüklerle* yazmıştır.**

Yunus'un şiir dili 13. / 14. yüzyıl halk Türkçesidir. Onun şiirindeki başlıca temaları: Ölüm, fânîlik, gurbet, dervişlik ve özellikle ilahî aşk ile bu aşkın verdiği tükenmez neşedir.

Şiirlerinden örnekler:

İLÂHÎ

*Aşkın aldı benden beni
Bana seni gerek seni
Ben yanarım düni günü
Bana seni gerek seni*

*Ne varlığa sevinirim
Ne yokluğa yerinirim
Aşkın ile avunurum
Bana seni gerek seni*

*Aşkın âşıklar öldürür
Aşk denizine daldırır
Tecelli ile doldurur
Bana seni gerek seni*

*Aşkın şarabından içem
Mecnun olup dağa düşem
Sensin dün ü gün endişem
Bana seni gerek seni*

*Sufile sohbete gerek
Ahîlere ahret gerek
Mecnûnlara Leylî gerek
Bana seni gerek seni*

*Eğer beni öldüreler
Külüm göğe savurular
Toprağım anda çağıra
Bana seni gerek seni*

*Yunus'durur benim adım
Gün geçtikçe artar odum*

İki cihanda maksudum

Bana seni gerek seni

Yunus Emre

Çağatay Türkçesi

XII. yüzyılın sonlarından itibaren Semerkant, Buhara, Taşkent'ten Harizm bölgesine kadar çok geniş bir coğrafyada Türklerin meydana getirdikleri ve XIX. Yüzyıla kadar devam eden yazı diline, edebî dile Çağatay Türkçesi denmektedir. Çağatay Türkçesi Çağatay, Altın Ordu, İlhanlı ve Timurlular devrinde kullanılan edebî Orta Asya Türk şivesidir. Çağatay Türkçesi Bugünkü Özbek Türkçesinin temelini teşkil eder.

En önemli şahsiyetleri ve eserleri şöyle sıralayabiliriz:

Ali Şir Nevaî : Muhakemetü'l- Lûgateyen

Bu eserini Ali Şir Nevaî, Fars kültüründen, edebiyatından, dilinden etkilenip eser meydana getirenlere tepki olarak meydana getirmiştir. Şuurlu bir Türk milliyetçisi olan yazar, adı geçen bu eserinde Türkçe ile Farsçanın mukayesesini yapmış, Türkçenin Farsçadan üstün bir dil olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan *Muhakemetü'l- Lûgateyen* adlı eserin Türk Kültüründe önemli bir yeri vardır.

Ali Şir Nevaî'nin bu eserinden başka *Divan'ı* da vardır.

Hüseyin Baykara (Ebu'l Gazi Bahadır Han): Hüseyin Baykara Divanı, Babur (Babur Şah) *Babûrnâme*

Ali Şir Nevaî (1441- 1501)

Sadece Çağatay Türkçesinin değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şairi ve fikir adamı olan Nevaî, **bugünkü Özbek edebiyatının kurucusu** sayılır.

Herat şehrinde dünyaya gelmiştir. **Kaşgarlı Mahmud ile birlikte Türk dünyası içinde en şuurlu Türk dili bilimcisidir. (Türkolog)** O, yaşadığı devirde Türkçenin horlandığını görüp Farsça'ya itibar eden aydınlar ders verircesine, Farsça'yı iyi bildiği halde Türkçeye sahip çıkmış, Eserlerini Türkçe ile yazmıştır.

Muhakemetü'l- Ligateyn (İki Dilin Karşılaştırılması) adlı eserinde Farsça ile Türkçenin karşılaştırmasını yapmış, Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ileri sürmüştür. Nevaî'nin bu eserinden başka **Türkçe Divan'ı**, (dört tane) Türk edebiyatının ilk **şuara tezkiresi** (şairlerin hayatı) olan **Mecalisü'n-Nefais'i** yazmıştır. Bunlardan başka mesnevileri de vardır.

Muhakemetü'l- Ligateyn'den Örnek :

(Bugünkü Türkçe ile)

...

Bu iki taifenin genci ihtiyarı, hiç şüphesiz büyükten küçüğe hepsi arasında karışıp kaynaşma eşit seviyededir. Aynı derecede, birinin öbürü ile geçimi, konuşması öbürünün diğeri ile sohbeti, alış veriş vardır. Fars arasında (Bugünkü İran) eli kalem tutan, bilgili kişiler, düşünür ve ileri görüşlüler daha çoktur. Türk halkında ise, kendi halinde sıradan kimseler Fars'tan fazladır; fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Fars dilinden nasiplerini almışlardır. Öyle ki içinde bulundukları vaziyetin uygunluğu nispetinde konuşabildikleri gibi, bazıları kesinlikle doğru ve güzel olarak da konuşur. Hatta Fars dili ile parlak şiirler, tatlı sözler ortaya çıkaran Türk şairleri olduğu halde, Fars halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmisinden bilginime kadar hiçbiri Türk dili ile konuşamaz, söylenilenin mânasını da anlamaz. Eğer yüzde, belki binde biri bu dili öğrenip bir iki cümle söylese ve herhangi bir kimse işitse onun Türk olmadığını anlamakla kalmaz, Sart olduğunu da çıkarır. Böylece o konuşan kişi kendi ağızıyla kendi rezilliğini bizzat tasdik etmiş olur. Türk'ün tabiatının Sart'tan daha uyumlu olmasının yaratılıştan gelen bir vasıf olduğuna bundan daha şaşırtıcı tanık yoktur ki hiç kimse aksine bir imada bulunamaz.

Ali Şir Nevaî